

תוכן העניינים

1	פתיחה
3	מקורות המידע
	שער ראשון: חכמי צרפת וגרמניה
11	פרק ראשון: ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן)
11	א. פתיחה
12	ב. תאריך פטירתו של ר"י הזקן
17	ג. תאריך לידתו של ר"י הזקן
18	ד. סיכום
20	פרק שני: ר' ברוך בן יצחק
20	א. פתיחה
22	ב. הבעיה
32	ג. הפתרונות שהוצעו
33	ד. השאלה שלא נשאלה
38	ה. מסקנות
45	פרק שלישי: ר' יחיאל מפריז
46	א. מצב המחקר
48	ב. בניו של ר' יחיאל
52	ג. ר' יצחק מקורביל ועדותו על פטירת ר' יחיאל מפריז
59	ד. שנות חייו של ר' יחיאל מפריז
61	ה. דרכו של ר' יחיאל מפריז אל הנמל שבים התיכון
67	ו. נספח א: ר' יחיאל מפריז ו'הגיבן מנוטרדאם'
69	ז. נספח ב: ר' יצחק חילו וספרו 'שבילי דירושלים'

- 76 פרק רביעי: חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף או משבר?
76 א. פתיחה
- 77 ב. חכמי גרמניה במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה
83 ג. המשבר בקרב חסידי אשכנז
85 ד. סימנים נוספים למשבר
- 87 ה. גרמניה מול צרפת ברבע השני של המאה השלוש עשרה
88 ו. היציאה מהמשבר: מהר"ם מרוטנבורג
92 ז. חכמי וירצבורג ברבע השני של המאה השלוש עשרה
98 ח. סיום
- 100 פרק חמישי: האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?
100 א. פתיחה
- 104 ב. המסורת על סירובו של מהר"ם להשתחרר
109 ג. מעשה בצרפת במחצית השנייה של המאה השתים עשרה
113 ד. סיכום
113 ה. נספח: עיבודים ספרותיים לסירובו של מהר"ם להשתחרר
- 118 פרק שישי: ר' מרדכי בן הלל

שער שני: חכמי ספרד

- 125 פרק שביעי: ר' משה בן נחמן (רמב"ן)
125 א. פתיחה
- 125 ב. שנות חייו האחרונות של הרמב"ן
131 ג. זמנם של כתבי הרמב"ן
136 ד. תאריך לידתו של הרמב"ן
139 ה. נספח: רשימה כרונולוגית בכ"י ששון 368
- 142 פרק שמיני: ר' שלמה בן אברהם אדרת (רשב"א)
142 א. תאריך פטירתו של הרשב"א
144 ב. תאריך לידתו של הרשב"א
150 ג. זמנם של כתבי הרשב"א
152 ד. סיכום

154	פרק תשיעי: ר' יהודה בן הרא"ש
154	א. פתיחה
157	ב. התיאור המקובל
159	ג. המקורות על הגירת ר' יהודה ואביו לספרד
167	ד. התקלה וסילוקה
170	ה. תולדות חייהם של בני הרא"ש האחרים
172	פרק עשירי: ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש)
172	א. שנת לידתו של הרא"ש ולימודיו בצרפת
176	ב. תאריך פטירתו של הרא"ש – הסתירה במקורות
182	ג. העדויות והרמזים על תאריך פטירתו של הרא"ש
195	ד. מקור נוסף על תאריך פטירתו של הרא"ש
198	ה. סיכום
199	ו. נספח: האם ר' יעקב בן חננאל סקילי הגיע לדמשק?
202	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
215	מפתח כתבי יד
219	מפתח אישים
225	מפתח מקומות
227	מפתח נושאים
229	מפתח מקורות שהתפרשו

שכבר כינוהו ראשונים בכינוי "צרפתי" [...] וייתכן, שכינוי זה על שם דרכי תורתו ניתן לו [...]'.⁴⁵

ד. השאלה שלא נשאלה

שאלה אחת, פשוטה אך מכרעת, צריכה הייתה להישאל, ולמרבח הפלא כמעט אף אחד לא העלה אותה: מניין לנו שר' ברוך הוא מוורמייזא? כל העדויות שהבאתי מלמדות בצורה ברורה שר' ברוך איש צרפת היה, ומניין אפוא באה הידיעה, המקובלת על הכול כדבר פשוט וברור, שר' ברוך איש וורמייזא היה? השאלה פשוטה, והתשובה אף היא פשוטה: דומה שאיש מן הראשונים לא כתב שר' ברוך בן יצחק, מחבר 'ספר התרומה', הוא מוורמייזא; רק בספרד בסוף המאה החמש עשרה – מאות שנים לאחר זמנו של ר' ברוך ובריחוק של מאות קילומטרים ממקום מושבו – צצה לה לפתע ה'ידיעה' כי ר' ברוך הוא מוורמייזא, ומסורת זו התקבלה על דעת הכול כהלכה למשה מסיני.

ספרו של ר' ברוך הפך תוך זמן קצר ביותר לאבן יסוד בספרות ההלכה, ורבים מאוד ציטטו מדבריו.⁴⁶ תורתו של ר' ברוך מובאת בשמו עוד במהלך המאה השלוש עשרה בכל מרכזי התורה שבאירופה: בצרפת, באנגליה, בגרמניה, באיטליה, בפרובנס ובספרד.⁴⁷ עשרות חכמים ציטטו שוב ושוב אותו ואת ספרו

45 ראה בנדיקט (לעיל הערה 5).

46 בעידן הדפוס פחתה בהרבה הפופולריות של 'ספר התרומה'. הוא נדפס לראשונה בוונציה רפ"ג (ראה על כך להלן), במקביל למהדורתו השלישית של הסמ"ג (דפוס הסמ"ג הראשונים: רומא 'רל"ג-רל"ה); שונצינו רמ"ט; ונציה רפ"ב; שם ש"ז). 'ספר התרומה' נדפס שנית רק לאחר כשלוש מאות שנים (זאלקווא תקע"א), ושלישית לאחר כשמונים שנה נוספות (ורשה תרנ"ז, ראה להלן).

47 אזכיר כאן רק כמה דוגמאות בולטות, רובן ככולן מהמאה השלוש עשרה ומיעוטן מהשנים הראשונות של המאה הארבע עשרה. בצרפת: ר' שמואל מפלייזא (ראה לעיל, הערה 25), תוספות (בעיקר למסכת עבודה זרה, ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 354, 655), ספרי הסמ"ג והסמ"ק והגהות ר' פרץ על הסמ"ק (ראה אורבך, שם, עמ' 353, 474-473) וספר הנייר (ראה במפתח שבסוף הספר, עמ' רמד-רמה); באנגליה: ר' אליהו מלונדריש (פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת מרדכי יהודה ליב זק"ש, ירושלים תשט"ז, מבוא, עמ' 17), ר' יעקב חזן מלונדרץ (עץ חיים, מהדורת ישראל ברודי, ג, ירושלים תשכ"ב-תשכ"ז, עמ' שלג) ועוד (ראה גם אורבך, בעלי התוספות, עמ' 495-496, 511; הנ"ל, 'מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש', צבי יעקב צימלס, יוסף רבינוביץ וישראל שמואל פיינשטיין [עורכים], ספר היובל תפארת ישראל

— אך דומני שאיש מהם לא כתב שר' ברוך איש וורמייזא הוא (אף שמרביתם לא אמרו גם שר' ברוך הוא איש צרפת).

ר' ברוך נזכר גם בכמה כרוניקות, וגם שם אמורים היינו למצוא את שמו המלא. והנה זה פלא, במרבית הכרוניקות המצויות בידינו נזכר 'ר' ברוך' סתם, בלי לציין שהוא מוורמייזא. כך בכרוניקה המפורסמת שבשו"ת מהרש"ל, ששם נמנים החכמים שלמדו לפני ר"י הזקן; אחד החכמים נזכר במפורש כאשכנזי, חמישה חכמים נזכרים על שם עירם בצרפת, ושלושה אחרים, ובכללם ר' ברוך, מובאים בלי להזכיר את שם עירם: 'ואלו שמשו לפני ר"י: רבי משה כהן האשכנזי,⁴⁸ ור' עזרא הנשיא, ור' שמשון מנכילא, ורבינו שמשון משנ"ץ איש עיון, ורבינו יצחק אחיו, ור' ברוך בר יצחק אשר יסד ספר התרומה, ור' יהודא בר יצחק מפריש, ור' שמשון מקוצי, והרב ר' שלמה מדרווייש.⁴⁹ כך גם בכרוניקה אחרת, שפרסם ישראל תא-שמע: 'ובשנת תתקס"ד ספר התרומה הוסד [...] ורבינו ברוך בר יצחק נפטר בתתקע"א⁵⁰ — בלי לציין שהוא מוורמייזא,

לכבוד הרב ישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 4, 5, 8 = הנ"ל, מחקרים במדעי היהדות, א, עמ' 84, 85, 88); בגרמניה: ר' אלעזר מוורמייזא ור' יצחק אור זרוע (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 353, הערות 51-52), הרא"ש (ראה דוד זפרני, 'דרכי ההוראה של הרא"ש', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תש"ס, עמ' 242, 271), המרדכי, הגהות מיימוניות ועוד; באיטליה: ר' צדקיה מרומי (ראה שבלי הלקט, מהדורת בובר, הקדמה, עמ' 21 [דבריו שם, עמ' 10, הערה סד, כנראה אינם נכונים]) ור' בנימין אחיו (הגהותיו על 'ספר התרומה' מצויות בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 360, דף 88ב, 172ב, 193ב) ור' ישעיה אחרון (ראה למשל פסקי הרי"ז למסכתות גיטין, קידושין, סוטה ונדרים, מהדורת אברהם ליס, ירושלים תשל"ז [עם פסקי הרי"ד למסכתות אלו, מהדורת הנ"ל], ברשימת השמות שלפני הפסקים); בפרובנס: המאירי (ראה בית הבחירה, עבודה זרה, עמ' ט), ספר המאורות (מהדורת משה יהודה בלוי, ניו יורק תשכ"ד, עמ' כט), ארחות חיים (ח"ב, עמ' 640, 654; ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן [מלוניל]: עניני שבת, מהדורת שלום י' קליין ויהודה קליין, ירושלים תשנ"ו, עמ' סו) וספר בעלי אסופות (ראה בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, עמ' 113); בספרד: הרמב"ן ותלמידיו אחריו (ראה למשל חידושי הרמב"ן, שבת, ברשימת הספרים שבראש הספר; חידושי הרשב"א, חולין, עמ' 8; וכהנה רבות).

48 ר' משה כהן האשכנזי הוא ר' משה בן שלמה הכהן ממגנצא. ממקורות אחרים ידוע שהוא למד אצל רבנו תם, אך אין בידינו אסמכתה נוספת לנאמר כאן בכרוניקה שהוא למד אצל ר"י (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 184-185).

49 שו"ת מהרש"ל, סי' כט (וכך גם בכרוניקה המקבילה שבכ"י אוקספורד, בודלי Mich. 283 [נויבאואר 847]; ראה אהרונוב, סדר היחס, עמ' ססה; ולעיל, עמ' 4-5).

50 תא-שמע, כרוניקה חדשה, עמ' 323 (= הנ"ל, כנסת מחקרים, א, עמ' 131).

וכן בכרוניקות נוספות.⁵¹ רק בכרוניקה אחת, של ר' דוד הכוכבי, איש פרובנס, נזכר מקומו של ר' ברוך: 'ורבנו ברוך מצרפת חבר ספר התרומה'.⁵² בדפוסים המאוחרים של 'ספר התרומה' (זאלקווא תקע"א; ורשה תרנ"ז)⁵³ מפורש בשער הספר: 'ספר התרומה [...] מחד מגאוני קמאי, מרנא ורבנא רבינו ברוך מגרמיזא'. אך בדפוס הראשון של הספר (ונציה רפ"ג) כתוב בשער הספר רק 'נדפס עם רב העיון הספר המפואר הזה הנקרא ספר התרומה [...]', ובסופו: 'נשלם ספר התרומה הזה בבית דניאל בומבירגי [...]' – ולא נזכר שם שר' ברוך הוא מוורמייזא!

*

אמרתי שכמעט אף אחד לא העלה את השאלה הבסיסית, משום שלאחר שנחתמו דבריי מצאתי שכבר לפני שנים רבות העלה חכם אחד, נפתלי יעקב הכהן, את השאלה המתבקשת, והגיע – מכוחה של השאלה ומכוח מקצת הראיות שמניתי לעיל – אל הפתרון הנכון של הבעיה, תוך שהוא מצביע על מקור הטעות בשיוכו של ר' ברוך. דבריו של הכהן מצויים בספרו המקיף 'אוצר הגדולים',⁵⁴ שהוא אוצר ידיעות עצום על חכמי ישראל, ידיעות שהובאו בדרך כלל ללא מיון וניפוי ביקורתיים, ולא עוד אלא שהמחבר הקפיד לכל אורך ספרו שלא לציין את מקורותיו בספרות המחקר. ספר זה איננו מצוי תדיר על שולחנם של החוקרים, ומשום כך דבריו הנכונים בפרשה שאנו עוסקים בה לא עשו כל רושם; איש לא הזכיר את דיונו של הכהן, ולא עוד אלא שאפשר לראות בנקל שראשי המדברים במחקר לא הכירו את דבריו, ולכן הגיעו למסקנות מוטעות.⁵⁵

51 רשימת 'שם הגדולים', מן המאה החמש עשרה: 'ר' ברוך בר יצחק עשה ספר התרומה' (יצחק אייזיק בן יעקב, דברים עתיקים, ב, לייפציג תר"ו, עמ' 9); כרוניקה של ר' עזריאל טרבוט: 'ר' יהודה מפרשי רבינו ברוך ב"ר יצחק אשר חבר ספר התרומה ורבינו שמשון מש"נץ אשר באר סדר זרעים תלמידי ר' יצחק ב"ר שמואל בעל התוספות היו' (David Kaufmann, 'Liste de Rabbins dresse par Azriel Trabotto', *REJ*, 4 [1882], p. 211; זימר, סדר הפוסקים, עמ' רמז, ושם בהערה 97).

52 לעיל, ליד הערה 41.

53 בדפוס ורשה, שהוא וצילומי נפוצים היום, חסרים קטעים שלמים מחמת הצנזורה, כגון סי' קלח (אך סי' קמ-קמא אינם חסרים; כך כבר בדפוס הראשון, וכך בכתבי היד).

54 הכהן (לעיל, הערה 5). הכהן הביא שלוש ראיות לדבריו: הכינוי 'ר' ברוך מוורמייזא' אינו מצוי בפיו של איש מהקדמונים (ראה דבריי בעניין זה בסמוך); דיונו של ר' ברוך בשאלה הלכתית שהתעוררה בפריז, בצוואת עם ר' יהודה שירליאון (ראה לעיל, ליד הערה 19); כינויו הצרפתי של ר' ברוך, שירפונטין (ראה לעיל, ליד הערה 33).

55 ראה לעיל, סעיף ג ולהלן, סעיף ה.

כפי שהראה הכהן אל נכון, התואר 'מגרמיזא' המקובל היום בידינו בא בעקבות דבריו של ר' אברהם זכות ב'ספר יוחסין':

הרמ' מקוצי תלמיד רבי שמשון והרב יהודה החסיד והר' ברוך מגרמיזא בעל התרומה בא לספרד להוכיחן על מצות תפלין, וחבר ספרו שנת ת'תקצ"ו.⁵⁶

דבריו של ר' אברהם זכות על ר' ברוך מגרמיזא התקבלו כמות שהם על ידי כל הבאים אחריו (ויש חכמים ששיבשו את דבריו עוד יותר, והבינו בטעות שר' ברוך – ולא ר' משה מקוצי – הוא שבא לספרד, וכתב את ספרו בשנת תתקצ"ו).⁵⁷ לאחר מאות שנים, באמצע המאה התשע עשרה, זכינו למהדורה מתוקנת של 'ספר יוחסין', ושם מצויים דברים נוספים על ר' ברוך:

הרב ר' ברוך מגרמישא, תלמיד ר"ת וכן ר"י בעל התוספות וכן רבינו העוזרי. והוא חבר ספר התרומה, ר"ל ר' ברוך, שנת תתק"ס [...] הרב ר' משה מקוצי בר יעקב, תלמיד הרב רבינו שמשון בעל התוספות והר' יהודה החסיד והר' ברוך בר יצחק מגרמישא שעשה ספר התרומה [...] ובא לספרד להוכיח להם על מצות תפלין, וחבר ספר מצות גדול שנת תתקצ"ו.⁵⁸

גם אם כל שאר דבריו של 'ספר יוחסין' על ר' ברוך היו מדויקים, לא היינו יכולים לקבל את דבריו, מול עדותם המפורשת של ר' אלעזר מוורמייזא (בן עירו כביכול של ר' ברוך!) ומהרי"ל, המעידים שר' ברוך הוא מצרפת. על אחת כמה וכמה כאשר דבריו של 'ספר יוחסין' משוכשים מאוד. ר' ברוך לא למד אצל

56 יוחסין דפוס קושטא, דף [קמו] ע"ב.

57 כגון: 'רבינו ברוך ברבי יצחק היה ברור הזה באשכנז כנראה בספר התרומה שחבר סי' קל"ה האומר היותו אז שנת דתתקס"ב [...] ואומר ספר יוחסין שהיה ר' ברוך מגרמיזא שחבר ספר התרומה שנת תתקצ"ו והלך לספרד להוכיחן על מצוות תפלין' (שלשלת הקבלה, דף נג ע"ב); 'רבי ברוך מגרמיזא חבר ספר התרומה בשנת תתקצ"ו, ככתוב בספר יוחסין דף קל"ב, ובעל ש"ה בדף נ"ג כתב שר' ברוך בר יצחק חברו' (צמח דוד, פראג שנ"ב; מהדורת ברויאר, עמ' 125); 'שמ"ו שחבר רבינו ברוך מגרמיזא ספר התרומה, והוא עבר דרך קנדיאה והלך בארץ ישראל' (ר' שמואל אלגאזי, תולדות אדם, ונציה ש"ס; מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"ד, עמ' יח; על פי דבריו 'ספר התרומה' נתחבר בשנת תתקצ"ו, שמ"ו שנים לפני זמנו של אלגאזי, שכתב את ספרו בשנת שמ"ג ואורכו, בעלי התוספות, עמ' 352, לא עמד על תלותו של אלגאזי בלשון המשובשת של 'ספר יוחסין', ולכן הגייה כפי שהגיה; אך ר' שמואל אלגאזי נטל את מרבית ידיעותיו מ'ספר יוחסין', ראה הברמן (שם), עמ' כה-כו).

58 יוחסין השלם, עמ' 220, 221. על ההבדלים הגדולים בין שתי המהדורות של ספר יוחסין ראה לעיל, עמ' 5-6.

רבנו תם,⁵⁹ וכמובן גם לא אצל רבינו העזרי', שהוא כנראה ר' יואל הלוי (ראה בסמוך).⁶⁰ ר' משה מקוצי לא למד אצל ר' שמשון משאנץ, ואף לא למד אצל ר' יהודה החסיד, אלא אצל ר' יהודה שירליאון.⁶¹ כותבי תולדותיו של ר' ברוך השכילו להתעלם ממרבית הטעויות שבפסקה זו, ורק טעות אחת נותרה, ונקבעה לדורות: ר' ברוך איש וורמייזא היה. אפשר שטעות זו נגרמה מהחלפתו של ר' ברוך בחכם אחר: ר' ברוך בן מאיר מוורמייזא, אביו של מהר"ם מרוטנבורג,⁶² ואפשר שגורם אחר גרם לטעות, אך אין ספק כי טעות היא.

ר' אברהם זכות, ממגורשי ספרד, כתב את דבריו בעשור הראשון של המאה השש עשרה, בעת שישב בתוניס,⁶³ וספרו נדפס סמוך לאחר מכן. 'ספר יוחסין' הוא הגורם לטעות שנקבעה לדורות, אך אין לו זכות ראשונים עליה; דברים זהים מצויים בפרק הכרונולוגי של ספר 'קצור זכר צדיק' מאת ר' יוסף בן צדיק, שנכתב בספרד כעשרים שנה קודם לכן, שנים ספורות לפני הגירוש:

הר' ברוך מגרמישה תלמיד רבי' תם ורבי' יצחק בר' שמואל ורבי' יואל העזרי' חבר ספר התרומה שנת ד' אלפים תתק"ס [...] הר' משה מקוצי, תלמיד הר' שמשון ז"ל בעל התוספות והר' יהודה החסיד והר' ברוך מגרמישה, הוכיח בספרד במצות תפלין וחבר ספר מצות הגדול.⁶⁴

59 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 347, ושם בהערה 13 (ויש להביא סיוע נוסף לאורבך, מההעתקה של אותו סימן בספר הרוקח, סי' תעה, ושם: 'והרי"ץ פירש', והוא ר"י הזקן).

60 אפשר שהשיבוש נובע מדברי ספר התרומה: 'ועל הגוסס כבר שלח הר' יואל (מנונא) (מבונא) אל מורי רבי' (סי' קל. והשווה לעיל, הערה 12).

61 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 465-479.

62 קברו של ר' ברוך זה מצוי בוורמייזא (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 523; תשובות מהר"ם וחבריו, א, עמ' 37, ושם בהערה 77), והוא מכונה 'ר' ברוך מגרמשא' בכ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 89 (שטיינשניידר 88), דף 97א (ראה צונץ, תולדות הספרות, עמ' 361, הערה 4). לידיעות נוספות עליו ראה תשובות מהר"ם וחבריו, א, סי' לד-לה, עמ' 265-268, ושם במבוא, עמ' 70-75; אברהם פרנקל, 'מצבת רבי ברוך, אבי מהר"ם מרוטנבורג', המעין, ס (תש"פ), גיליון ג, עמ' 75-94.

63 הפרקים הראשונים של 'ספר יוחסין' נכתבו עוד בספרד שלפני הגירוש, אך דבריו על ר' ברוך מצויים בחציו השני של הספר, המאוחר יותר; ראה במבוא של אברהם חיים פריימן לספר יוחסין השלם, עמ' X.

64 נויבאוואר, סדר החכמים, א, עמ' 94-95. דברים דומים מצויים בכרוניקה של ר' אברהם מטרוטיאל: 'הר' ברוך מגרמיזא, תלמיד רבינו תם ורבי יצחק בר שמואל בעל התוספות, חיבר ספר התרומה, ונפטר ארבעת אלפים תתקנ"ב ליצירה' (שם, עמ' 102-103; הרכבי, חדשים גם ישנים, עמ' 287-288 [=דוד, שתי כרוניקות, עמ' 24-25]).